

МІСЦЕ ПРИРОДОЗНАВСТВА В НАВЧАЛЬНИХ ПЛАНАХ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ (1786-1917 рр.)

У статті аналізується структура навчальних планів вітчизняної загальноосвітньої школи (1786-1917 рр.) та визначається місце в них природознавства. Доводиться, що навчальні плани загальноосвітніх шкіл обумовлювалися загальнокультурними, політичними, та соціально-економічними чинниками та підпорядковувалися спеціальним законодавчим актам про базові основи системи освіти в Російській імперії.

Ключові слова: навчальний план, початкові школи, середні школи, природознавство, природничі дисципліни.

Природнича освіта являє собою складну систему, яка є результатом взаємодії двох систем, що розвиваються – системи природничих наук і освітньої системи. Актуальність вивчення розвитку природничої освіти в системі загальної освіти обумовлена соціальною потребою в природничо-науковій підготовці учнів, здатних вирішувати найбільш гострі проблеми сучасності. Краще зрозуміти генезис шкільної природничої освіти нам допоможе ґрунтовний аналіз структури навчальних планів вітчизняних загальноосвітніх шкіл досліджуваного періоду.

Дослідженню генезису шкільної природничої освіти присвячені праці таких науковців, як О. Біда, Н. Васильєва, Л. Гуцал, А. Мартін, Л. Никитюк, Т. Собченко, І. Шоробура та інших. Розкриваючи той чи інший період в розвитку шкільної природничої освіти, висвітлюючи діяльність тих чи інших типів навчальних закладів, автори звертаються до аналізу навчальних планів.

Порівняльний аналіз навчальних планів різних типів російських дореволюційних, закордонних і радянських шкіл був здійснений М. Веселовим (1939) [5]. Особливості навчальних планів гімназій м. Києва першої половини XIX ст. вивчала Г. Івашина. Проблему побудови навчальних планів загальноосвітньої школи в дореволюційній Росії досліджував С. Черепанов (1951). Порівняльний аналіз навчальних планів чоловічих і жіночих середніх навчальних закладів (до 1917 р.) здійснений Е. Днепровим (2011) [7, с. 276-285]. В цих роботах виявлені певні тенденції в розвитку навчальних планів вітчизняної школи досліджуваного періоду. Натомість проблема визначення місця природознавства у навчальних планах вітчизняних загальноосвітніх шкіл потребує свого дослідження.

Мета статті – проаналізувати структуру навчальних планів вітчизняних загальноосвітніх шкіл (1786-1917 рр.) і визначити в них місце природознавства.

«Питання «чому навчати» та «як навчати» протягом історії користувалося постійною увагою з боку педагогів, філософів і політичних діячів. Віра в силу виховання то посилювалася, то послаблювалася, але ніколи не зникала» - зазначав М. Веселов [5, с. 9]. Саме питання «чому навчати» займає центральне місце в навчальному плані. З усього розмаїття наук потрібно обрати найголовніше.

В сучасному розумінні «навчальний план - документ, в якому встановлено кількість років навчання, перелічено навчальні предмети, визначено послідовність їх вивчення за роками навчання, зазначено кількість годин, яка відводиться на кожний предмет у кожному класі (на курсі). Відповідно до навчального плану складаються програми і підручники, визначається тривалість і структура навчального року, штату педагогів, забезпечується державне фінансування навчальних закладів. Навчальні плани розробляються для різних типів шкіл, професійних навчально-виховних закладів [9, с. 204].

Природознавство як навчальний предмет увійшло у вітчизняну школу з прийняттям Статуту 1786 року. В цей час у Росії продовжували бурхливо розвиватися промисловість, торгівля, розширювався внутрішній і зовнішній ринки. Згідно із Статутом передбачалося два типи училищ: малі народні училища в повітових містах з дворічним навчанням (2 класи) та головні народні училища в губернських містах з п'ятирічним курсом (4 класи, причому 4-й клас дворічний). Природничі дисципліни вивчали в 3-му та 4-му класах і були представлені: в 3-му класі - загальною Європейською Географією та землеописом Російської Держави; в 4-му класі Статутом передбачалося «преподавать Российскую Историю, Географию всеобщую и математическую с задачами на Глобусе; также основы Геометрии, Механики, Физики, Естественной Истории и Гражданской Архитектуры; полагая из наук Математических на первый год Геометрию и Архитектуру, а на второй Механику и Физику...» [4, с. 138].

При Першому головному народному училищі в Петербурзі, згодом перетвореного в учительську семінарію, була підготовлена перша група із 25 вчителів природознавства. Першим методистом і вчителем майбутніх викладачів був академік В. Зуєв (1754-1794).

Для проведення занять з природознавства головні народні училища повинні були мали наочні посібники (колекції, основу яких би складав місцевий матеріал, геометричні тіла, математичні й фізичні прилади, моделі). Насичення програмного матеріалу відомостями практичного, прикладного характеру було визначальною рисою розвитку шкільного природознавства того часу. На подальший розвиток шкільної природничої освіти істотно впливали соціально-економічні та політичні умови, що склалися в Росії на початку ХІХ століття. Це був час «відчутного хитання ґрунту під тронем самодержавства, коли в зв'язку із зростанням промислових підприємств і внутрішньої та зовнішньої торгівлі посилювався розклад кріпосного ладу» [15, с. 41].

Розвиток капіталістичних відносин, розширення ринків, зростання промисловості підштовхували владу до проведення заходів, що сприяли б покращенню шкільної справи. На початку ХІХ ст. в Росії була проведена шкільна реформа, яка значно просунула вперед справу народної освіти. У 1802 р. було створено Міністерство народної освіти. Незабаром воно приступило до підготовки шкільної реформи. У 1804 р. були видані «Статут університетів» і «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам». В «Статуті навчальних закладів» система шкіл загальної освіти була представлена як єдина загальнонародна система, що складалася з університетів у кожному окрузі, гімназій в кожному губернському місті, повітових училищ в кожному повіті, приходських в містах і селах. Цією ліберальною реформою проголошувався принцип всестановості освіти та наступності усіх її ступенів [6].

На жаль, головна увага влади була звернена не на розповсюдження грамотності серед широких верств населення, не на початкову школу, а на ті ланки шкільної системи, які обслуговували переважно дворянство, - гімназію та університет. Безстанова, згідно із Статутом, шкільна реформа по суті була

дворянською. Фактично реалізація Статуту зводилася до того, що головні народні училища були перетворені в гімназії. Малі народні училища реорганізовано у нижчі школи двох типів: приходські (парафіяльні) однокласні з нижчим елементарним курсом і повітові двокласні з вищим елементарним курсом були пристосовані до їх перетворення, перших – у гімназії, других – в повітові училища. Що стосується приходських училищ, то вони створювалися переважно в містах. Питання про створення сільських приходських училищ не було оформлено організаційно, в чому одразу ж виявився декларативний характер Статуту 1804 року.

За реформою 1804 р. природознавство увійшло як навчальний предмет до трьох типів шкіл: приходських, повітових та гімназій. Навіть у програмі приходських училищ мало місце читання книги «Краткое наставление о сельском домоводстве, произведении природы, сложении человеческого тела и вообще о средствах к предохранению здоровья». Метою такого читання згідно із Статутом було: «Доставить детям земледельческого и других состояний сведения, им приличные... дать им точные понятия о явлениях природы и истребить в них суеверия и предрассудки» [15]. Статут передбачав необхідність наочних посібників для викладання курсу природничої історії.

На думку С. Черепанова, в оновленій системі народної освіти найбільший інтерес представляють навчальні плани повітових училищ і гімназій, між якими також була встановлена наступність. Курс навчання в повітових училищах був дворічним, в гімназіях – чотирирічним. Повітове училище, згідно із Статутом, повинно було існувати в кожному повітовому місті. Але, як зазначав С. Рождественський, у 1808 р. на 486 повітових міст було відкрито всього 126 повітових училищ [10, с. 64]. В повітовому училищі при двох учителях викладались закон Божий, «должности человека и гражданина», граматика російська і «місцевої мови», чистописання, загальна і російська географія, загальна і російська історія, арифметика, початкові відомості з геометрії, фізики, природознавства (природнича історія) і технології, що мають відношення до місцевої промисловості, малювання. На природничу історію

відводилось у другому класі 3 години на тиждень. Основною метою гімназій була підготовка до університетів. Тому й навчальний план повинен був відповідати цій меті, у зв'язку з чим на природознавство в ньому відводилось у 3-му та 4-му класах по 4 години на тиждень.

Аналізуючи навчальний план гімназій, бачимо, що він був сильно перевантажений і включав велику кількість предметів: латинська, французька і німецька мови, додаткові курси історії і географії, статистика загальна і Російської держави (статистичні дані економіко-географічного характеру), природнича історія, дослідна фізика, чиста і прикладна математика, початковий курс філософії і політичної економії. Природнича історія повинна була викладатися з «приноровленням оной к начальным основаниям сельского и лесного хозяйства», причому наочно. Кожна гімназія повинна була мати «собрание естественных вещей всех трех царств природы, потребных к изъяснению и наглядному познанию естественной истории, особливо ж всех естественных произведений той губернии, в коей гимназия находится».

Статут також рекомендував для більш успішного викладання проводити з учнями прогулянки (екскурсії), на яких «учитель естественной истории и технологии собирает травы, различные роды земель, камней и разъясняет их свойства и отличительные признаки. В зимнее время сей учитель с частью своих учеников осматривает в городе фабрики, мануфактуры и мастерские художников, дабы предметы, которые он преподает по сей части, объяснить практикою: ибо рисунки и описание не могут дать ясного и достаточного о том понятия». Велика увага до такої форми навчання, яка ґрунтувалась на безпосередньому сприйнятті об'єктів і явищ, що вивчаються в природній або штучно створеній обстановці, було цілком виправданим у світлі утилітарних цілей освіти і професійної підготовки гімназистів. Загалом, «наявність в навчальному плані гімназії 1804 р. політичних і природничих наук робить його, не дивлячись на недоліки, одним з найбільш прогресивних за задумом планів в ряду тих, які затверджувались царською владою» [13, с. 158].

Є. Мединський зауважив, що «шкільна реформа 1804 р. була прогресивним явищем в історії освіти Росії: Росія збагатилася трьома університетами і декількома десятками гімназій; була створена сітка повітових училищ; молодь знайомилася в гімназіях і університетах з прогресивною на той час раціоналістичною філософією тощо. В основу навчання були покладені прогресивні принципи, які дали свої плоди» [8, с. 344].

Таким чином, завдяки реформі відбулося збільшення навчального часу, що відводився на вивчення природничих наук в розмірі 6 тижневих годин за рахунок проведення великої кількості уроків фізико-математичного циклу й природничої історії, причому викладання останньої вводилося як у молодшому (повітові училища), так і в старшому віці (гімназії). Одночасно дещо зменшується час на вивчення загальної і Російської географії, яка об'єдналась в один предмет.

Після 1812 р. у політиці влади в галузі освіти відбувається відхід від прогресивних положень Статуту 1804 року. На перший план виходить релігійно-моральна освіта учнів. Гімназії стають привілейованими навчальними закладами, де навчаються діти дворян. Зі шкільних програм виключаються науки суспільні, як такі, що сприяють вільнодумству. Курс природничої історії скорочується майже вдвічі, а у 1819 р. й зовсім виключається з повітових училищ «по излишеству». В гімназіях цей предмет переводиться у розряд необов'язкових. Кількість годин на його вивчення не вказується. З 1819 р. була уведена в школах плата за навчання. Замість живого, цікавого підручника В. Зуєва «Начертание естественной истории» (1786) в школах починають застосовувати підручники, написані сухою мовою і насичені голою систематикою. Учня доводилось без будь-яких наочних посібників вивчати систематику з великою кількістю таксономічних підрозділів. Учіння перетворювалось у суцільне зубріння. Звідси є цілком зрозумілим негативне, навіть, відразливе ставлення до природознавства, яке спостерігалось у більшості учнів.

Микола I, який вступив на престол у 1825 р., займався централізацією влади, русифікаторством, уведенням цензури в галузі освіти, поверненням до становості, що була традиційною для Росії [12, с. 37]. За його володарювання в 1828 р. був виданий новий шкільний Статут, згідно з яким зв'язок гімназій з повітовими училищами був знищений, і замість єдиної шкільної системи (приходські училища – повітові училища - гімназії) створено дві системи: система елементарної освіти (приходське дворічне училище і як його продовження – повітове училище з трирічним курсом) і відірвана від цих шкіл система середньої і вищої школи (гімназія з 7-річним курсом і університет). Кожна шкільна ступень призначалась для певного стану (гімназія переважно для дітей дворян).

У Миколаївський період репресії царського уряду в галузі народної освіти в Україні виявилися у тому, що нові початкові школи для трудящих в усіх губерніях не створювалися. Середні навчальні заклади, повітові й духовні училища, закриті дворянські навчальні заклади відкривались переважно у північно-східних губерніях (Полтавській, Чернігівській, Харківській). У західних губерніях (Подільській та Волинській) уряд найбільшу увагу приділяв створенню духовних училищ, закритих пансіонів для дворян.

Якщо аналізувати навчальні плани гімназій, то кількість предметів природничо-наукового циклу значно скорочувалась, а викладання природничої історії зовсім виключалось з їх розкладу. Головною причиною видалення шкільного природознавства було ставлення влади до цієї «небезпечної» науки.

І хоча Статут 1828 р. виключив природознавство з навчальних планів початкової і середньої школи, перервав становлення природничої освіти в системі навчальних закладів міністерства народної освіти, тим не менше цей процес був продовжений в кадетських корпусах, де згідно згідно із Статутом 1830 р. серед інших навчальних дисциплін передбачалось викладати: арифметику, алгебру, геометрію, тригонометрію, аналітичну геометрію, механіку, природничу історію, фізику, хімію, російську і загальну географію, статистику. В цілому ж природничі предмети складали незначний відсоток у 8-річному навчальному курсі, де мали місце багато інших загальноосвітніх і спеціальних дисциплін. Згодом програми

кадетських корпусів піддалися певним змінам. В середині 1840-х років з числа предметів, які викладались в загальному класі, була усунена аналітична геометрія, але додані зоологія і біологія. Крім того, в спеціальних класах, ті, хто готувався служити в артилерії або інженерних частинах, вивчали диференційне й інтегральне числення, основи механіки й гідравліки, розширені курси фізики й хімії, фортифікацію.

У 1839 р. при гімназіях були відкриті реальні класи і відділення з метою «доставить производительному классу новые средства к приобретению технических познаний» [3]. В цих класах викладались практична хімія і практична механіка, а на відділеннях – природнича історія.

Реакція періодично змінювалась певними ліберальними послабленнями. Наприкінці 1840-х років був переглянутий Статут гімназій і училищ повітових і приходських на предмет його більш суттєвого пристосування до потреб капіталістичного господарства, що стрімко розвивалось.

З початку 1852/1853 н.р. гімназії були переведені на три типи: з природничою історією та законодавством; із законодавством без природничої історії; з грецькою мовою без законодавства і природничої історії.

Саме в 1852 р. природнича історія в повному обсязі повертається до школи. Цей предмет уведений новим шкільним Статутом в навчальні плани гімназій. Вперше були складені навчальний план і програма, яка визначала зміст цього навчального предмету. При цьому змінювалась послідовність вивчення предметів курсу природничої історії у порівнянні з прийнятою раніше (нежива природа - рослини - тварини - людина). Уведення до гімназичного курсу природничої історії було необхідно тому, що тим самим відчутно було б полегшено детальне й ґрунтовне вивчення природничих наук для студентів фізико-математичного і медичного факультетів. Цією ж обставиною пояснюється і поява курсу «Анатомія і фізіологія людини», який раніше вивчався лише у вищих навчальних закладах.

Друга половина XIX ст. ознаменувалась входженням на російський престол Олександра II. Це час скасування кріпацтва і цілої серії реформ, що

зачіпали усі сторони суспільного життя. Першочерговим завданням було й реформування освіти, оскільки більшість невдач пов'язувались з неосвіченістю, в першу чергу, нижчих і середніх верств населення. Суспільство починало розуміти, що без освіти не може бути руху вперед. В періодиці того часу розгорнулася жвава дискусія про те, якою вона повинна бути. Висувалась вимога густої сітки початкових шкіл, підвищення грамотності населення. Прогресивні педагоги 60-х років XIX ст. вимагали, щоб початкова школа стала дійсно народною, охоплювала усі прошарки населення і була наступно пов'язана із середньою.

В галузі середньої школи найгострішим в 60-ті роки було питання про її характер, про її класичний або реальний напрям. Прибічники класичної освіти вказували, що 1) класична гімназія є підготовчим ступенем до університету і 2) класицизм має більше освітнє значення, надаючи формальний розвиток (а саме сприяє розвитку пам'яті, привчає до систематичного мислення). Захисники реальної освіти підкреслювали життєвий характер реальної школи, необхідність достатніх відомостей з математики, фізики, природознавства, знання нових мов. Вони цінували загальноосвітній характер реальної школи за те, що вона надає багато необхідних для життя знань, і відзначали, що при загальноосвітньому характері реальної школи вона може слугувати підготовчим ступенем для вищої спеціальної освіти не лише не гірше, але й краще, ніж класична гімназія.

«Положення про початкові народні училища» від 14 червня 1864 р. ліквідувало державно-церковну монополію на освіту. Тепер відкривати й утримувати початкові школи дозволялось як громадським установам, так і приватним особам. Природознавство в початкових школах практично не викладалось.

Статут середньої школи - «Статут гімназій і прогімназій» (прийнятий 19 листопада 1864 р.) - уводив принцип рівності усіх верств і віросповідань, але уводив плату за навчання. Гімназії були поділені на класичні та реальні. Класичним гімназіям надана значна перевага: ті, хто закінчував ці гімназії могли вступати до університету і в інші вищі навчальні заклади. Ті, хто закінчував

реальну гімназію, могли вступали лише у вищі технічні навчальні заклади. В класичних гімназіях (з двома давніми мовами та однією давньою мовою) викладались, головним чином, гуманітарні дисципліни, а в реальних - природничі (в подальшому реальні гімназії були замінені реальними училищами). В реальних гімназіях природнича історія залишена в усіх класах, а в класичних і полукласичних - лише в трьох молодших. В класичних гімназіях: в 1-му і 2-му класах - зоологія; в 1-му, 2-му, 3-му класах - ботаніка; в 3-му класі - фізика земної кулі. В реальних гімназіях: в 1-му, 2-му, 3-му класах - зоологія і ботаніка; 4-му - фізика земної кулі; в 5-му і 6-му - хімія; в 7-му класі - анатомія і фізіологія людини. В класичній гімназії на природничу історію виділялось 6 годин, в реальних - 23 години.

Згідно з даним Статутом, головним завданням викладання природничої історії повинно було бути «возможно полное и равномерное ознакомление учащихся гимназии с современным содержанием учения о земной природе и с деятельностью человеческого разума в добывании материалов для этого учения и построению его». Нові програми і підручники з природничої історії були побудовані згідно із засвоєним школою «любенівським» методом. Зміст навчального матеріалу не піддавався скільки-небудь серйозним змінам і в кінцевому випадку це стало фактором, який поставив під сумнів освітнє й виховне значення шкільного природознавства. Усі спроби змінити такий стан справ велись не у напрямі перегляду змісту навчального матеріалу, а у пошуках нових прийомів на уроках, зміни методики уроку, які полегшували б засвоєння навчального матеріалу [11].

У 1871 р. побачив світ новий «Статут гімназій і прогімназій», а у 1872 р. - «Статут реальних училищ». Поворот у політиці Міністерства народної освіти виразився в підході проти реальної школи і за посилення класицизму. Змінювався класицизм з неогуманістичного в сухий, граматичний, коли центром вивчення латинської і грецької мови стала не антична література, а граматичні форми давніх мов. Метою посилення класицизму, на переконання Д. Толстого і його прибічників, була протидія розповсюдженню серед молоді

матеріалістичного світогляду, відволікання її від політичних питань, зведення середньої освіти до формального розвитку, постановка суворого нагляду за викладанням. Школа відтепер керувалася загальнодержавними програмами. Циркуляри замінили будь-яке обговорення програм, підручників, методів навчання. Педагогічні ради були скасовані й позбавлені самостійності. Навіть побіжне співставлення цих двох нових статутів показує, що гімназії були поставлені вище реальних училищ. З усіх наук про природу в навчальному плані залишились небагато. Фізика викладалась протягом трьох останніх років при невеликій кількості годин доволі слабо (при повній відсутності вирішення завдань). Хімія була відсутня. Один рік приділявся короткому курсу космографії. Деклароване навчальним планом 1871 р. «Коротке природознавство» фактично уведено до курсу гімназій не було (примітка до навчального плану явно натякала, що цей предмет необов'язковий і навіть небажаний: що він викладається в одному із старших класів у тих гімназіях, де є здібний до того вчитель).

Міністерство народної освіти вважало, що природознавство «...не соответствует силам учеников этого возраста и служит только к обременению их памяти без всякой пользы для развития» [14, с. 560]. Природознавство було залишено лише в 6-му класі (2 урока). На практиці в більшості гімназій на природознавство не відводилось загалом ніякого навчального часу. Необхідно відзначити ще одну причину скорочення годин на природознавство. Вона полягала у слабкій методичній підготовці вчителів природознавства. Необхідні відомості з природознавства передбачалось повідомляти учням на уроках географії, фізики і математичної географії. Кабінети і лабораторії, які були організовані в багатьох навчальних закладах, стали непотрібними. Їх обладнання консервувалось або передавалось в інші навчальні заклади.

Реальні гімназії були перетворені в реальні училища - навчальні заклади, які повинні були давати як загальноосвітню підготовку, так і професійну. Термін навчання в них був урізаний на один рік, до того ж 7-й клас оголошувався необов'язковим. Загальна освіта в них надавалась лише в перших чотирьох

класах, з 5-го розпочиналась спеціалізація за двома відділеннями – основному і комерційному. Після 6-го класу учні обирали один з трьох напрямів – комерційний, механіко-технічний або хімічний. До навчального плану реальних училищ входив також курс природознавства, який повинен був викладатися не науково, а технологічно. Аналізуючи навчальний план реальних училищ, І. Алешинцев вказував на те, що в ньому занадто мало часу відводиться на проходження таких важливих загальноосвітніх предметів, як природнича історія, географія і історія. Він зауважував, що по кількості загальноосвітнього елементу реальні училища були середніми школами дуже «низької проби» [1]. Тим не менше, питома вага природничо-наукових дисциплін виглядає дуже пристойно (без урахування додаткового класу): а) по основному відділенню (зі 172 тижневих годин): математика 28 (16,3 %), природнича історія 6 (3,5 %), фізика – 6 (3,5 %), хімія – 4 (2,3 %), механіка – 4 (2,3 %), географія – 8 (4,7 %); усього – 56 (32,6 %); б) по комерційному відділенню (зі 166 тижневих годин): математика – 20 (12 %), природнича історія – 4 (2,4 %), фізика – 4 (2,4 %), географія – 10 (6 %), усього – 38 (22,9 %).

Таким чином, по даному показнику основне відділення реальних училищ практично зрівнюється з військовими гімназіями, а комерційне перевершує чоловічі гімназії (при тому, що на усіх відділеннях додаткового класу ще 3 години передбачались на математику, 2 – на природничу історію і 2 – на фізику і хімію; крім того, на різних відділеннях викладались й інші предмети, суміжні з природничо-науковими).

Перебудова навчального плану 1872 р. відбувалася протягом 40 років дуже повільно, але основною її тенденцією було розширення загальноосвітнього курсу основного відділення і перетворення реальних училищ в загальноосвітню середню школу, яка прирівнювалася би гімназії.

Навчальним планом 1890 р. природнича історія виключалася з програм гімназій. Частково воно збереглося в навчальних планах жіночих та військових гімназій, реальних та міських училищ.

Л. Березівська відзначила, що: «Початок ХХ ст. – 1917 р. – це період спроб реформування шкільної освіти, насичений циклом шкільних реформ, які продукували оригінальні ідеї, зокрема щодо індивідуалізації навчального процесу, його диференціації. Педагогічні засади шкільних перетворень Міністерства народної освіти розробляло, спираючись на широкі кола педагогічної громадськості, але під безпосереднім контролем царя» [2, с. 48]. В першу чергу зазнала реформувань гімназійна освіта.

Згідно із новим проектом, розробленим комісією при міністрі освіти Ванновському, структура єдиної середньої школи намітилась наступна: перші три класи – загальні і обов'язкові для всіх учнів; починаючи з 4-го класу, поряд із загальним обов'язковим курсом, уводиться для одних учнів (за бажанням) латинська мова, для інших – додатковий курс природознавства і графічної майстерності. Микола II відмовився затвердити проект, продемонструвавши цим усю «ліцемерність дій влади з підготовки «реформи»» [13, с. 192].

В 1901 р. Статут 1871 р. був переглянутий, а створена в 1901 р. комісія з перегляду програм запропонувала ввести курс початкового природознавства в трьох молодших класах гімназії. До навчального плану уводився початковий курс природознавства, якому вперше була дана назва «Природознавство». Програма з природознавства була складена відомим популяризатором біологічної науки і пропагандистом вивчення рідної природи, професором Петербурзького лісного інституту Д. Кайгородовим (1846-1924). Давні мови були піддані значному скороченню. Незабаром програма Д. Кайгорова була замінена програмою В. Шимкевича.

В навчальному плані 1911 р. простежуємо зміни в побудові курсу природознавства. Значно збільшується його загальноосвітнє значення. Знання набувають систематичного характеру. В пояснювальній записці дається інший напрям вивченню природознавства. «Изучение естествознания в первом концентре, обнимающем I и II классы, должно служить для возбуждения интереса к изучению природы, и во втором концентре для удовлетворения этого интереса и сообщения главнейших естественно-исторических сведений,

необходимых для понимания происходящего перед глазами учащегося. У ученика, незаметно для него самого, должно складываться естественно-историческое понимание окружающего». У відповідності з цим будується і систематичне вивчення курсу. В перших двох класах учні знайомляться з конкретними предметами і явищами, а також закономірностями в природі: тверді тіла, вода, повітря (властивості кисню, азоту, вуглекислого газу та ін.), поняття про метали й неметали, найважливіші мінерали і гірські породи, найважливіші представники рослинного і тваринного світу, поняття про «найголовніші органи людського тіла». В 3-му класі вивчають: систематичний курс ботаніки (морфологія і систематика рослин); в 4-му – зоології (від нижчих до вищих організмів); в 5-му – хімії, в 6-му класі – мінералогії і геології; а у другому півріччі – фізіології рослин (на базі хімії і знань, отриманих з неорганічної природи); в 7-му класі – анатомії і фізіології людини.

Стосовно початкової школи слід відзначити, що кількісне та якісне зростання системи установ з початкової освіти зустрічало на своєму шляху багато перепон у порівнянні з системою середньої школи. Початкові народні училища існували на кошти різних організацій, були школи відомства Міністерства народної освіти, церковно-приходські школи духовного відомства, школи, що відкривались з ініціативи органів міського й земського самоврядування, школи інших відомств, і приватні школи. Міністерство народної освіти залишало, однак, за собою загальне керівництво і контроль, що, звичайно, заважало розвитку громадської ініціативи в покращенні початкової освіти.

Найбільший інтерес представляє для нас навчальний план вищих початкових училищ, оскільки вони були своєрідною надбудовою над початковою школою і могли стати ланкою «єдиної системи шкільної освіти», що задовольнила б назрілі освітні потреби країни, що розвивалась.

Вищі початкові училища були розповсюджені в невеликих містах. Створювалися вони на основі повітових училищ і надавали повну початкову освіту. В 1872 р. повітові перейменовані в міські училища, а у 1912 р. – у вищі

початкові училища. В них навчались в основному діти буржуазії, службовців і заможних селян. Училища склалися з чотирьох класів. Курс навчання був чотирирічним. Існували чоловічі й жіночі училища. Спільне навчання хлопчиків і дівчат не практикувалось. Тут викладали російську мову і словесність, арифметику й алгебру, геометрію, географію, історію Росії з відомостями із загальної історії, природознавство й фізику, малювання й креслення, фізичні вправи, співи, гімнастику й рукоділля (в жіночих училищах). Фактично курс вищих початкових училищ було наближено до курсу прогімназій, але без вивчення іноземних мов, які могли вивчатися як необов'язкові предмети з дозволу попечителя навчального округу. Учні, які пройшли курс 1-го й 2-го класів, мали право вступити відповідно до 2-го й 3-го класів гімназії або реального училища, однак для вступу до 3-го класу потрібно було скласти іспит з іноземної та давніх мов.

З таких дисциплін, як природознавство, фізика, географія, геометрія вивчався той самий навчальний матеріал, що й у повному курсі середньої школи, але менший за обсягом і у більш елементарному викладенні, доступному віку учнів.

Законоположенням 1912 р. при вищих початкових училищах дозволялося відкривати додаткові класи або курси (педагогічні, поштово-телеграфні, бухгалтерські, будівничі, електротехнічні, сільськогосподарські та інші). Кожне училище повинно було мати бібліотеку, фізичний кабінет, зібрання посібників з усіх предметів навчання.

Радикальні зміни в завдання і структуру загальноосвітньої середньої школи вніс проект реформи міністра П. Ігнат'єва (1915-1916). В основу проекту була покладена думка, що єдина загальноосвітня середня школа повинна бути національною, самодостатньою, демократичною, позастановою, семирічною, двоступеневою з поліфуркацією на II ступені (новогуманітарне відділення з однією новою мовою, з переважанням гуманітарних предметів; гуманітарно-класичне – з однією давньою і новою мовою, з переважанням гуманітарних предметів; реальне – з однією давньою мовою і поділом на дві гілки: 1) з

переважанням математичних і 2) з переважанням природничих предметів) і в одночас із спеціальними додатковими класами для підготовки до професійної діяльності учнів, які не вступатимуть до вищих навчальних закладів; функціонування різних типів державних та приватних навчальних закладів; у змісті освіти – спрямованість на здобуття учнями загальної освіти, що передбачала гуманітарні та природничі знання; наближення до реалій життя і розробка на науковому, національному, виховному і трудовому (діяльному) принципах; поєднання класичної (формальної) і реальної (матеріальної) складових освіти тощо [2, с. 49]. Широко обговорювався на сторінках преси поділ предметів на загальноосвітні та виховні. Так, географія, природознавство, математика, хімія, фізика відносились до загальноосвітніх предметів, а практичні заняття з природознавства, фізики й хімії – до виховних. Але проект реформи шкільної освіти, запропонований П. Ігнат'євим, був відхилений урядом.

Висновки. Таким чином, вітчизняна школа виступала невід'ємною складовою загальноімперської системи освіти і розвивалась відповідно до розробленого Міністерством народної освіти законодавства. Навчальні плани загальноосвітніх шкіл обумовлювалися загальнокультурними, політичними, та соціально-економічними чинниками та підпорядковувалися спеціальним законодавчим актам про базові основи системи освіти в Російській імперії. Аналіз навчальних планів показав, що протягом досліджуваного періоду природознавство не займало провідного місця у вітчизняній загальноосвітній школі. Головною причиною такого положення було негативне ставлення чиновників Міністерства народної освіти до введення природознавства у школу, побоювання перед його впливом на розуми учнів. Звідси й відсутність підготовлених учителів, гарних підручників, навчальних посібників. Ідея еволюції, що давала природничо-наукове пояснення походженню різноманітного органічного світу, похитнула учіння релігії про постійність і незмінність видів. Царське міністерство народної освіти побоювалося проникнення ідеї еволюції до курсу шкільного природознавства. Викладання його здійснювалось молодосвідченими

вчителями, без екскурсій, без наочних посібників і дослідів. В початковій школі природознавства, як правило, не було зовсім, або в дуже обмеженому вигляді. Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів, зокрема подальшого аналізу потребує зміст природничої освіти на різних етапах її розвитку, а також в різних навчальних закладах.

Список використаної літератури

1. Алешинцев И. А. История гимназического образования в России. XVIII – XIX вв. / И. А. Алешинцев. – СПб., 1912. – 182 с.
2. Березівська Л. Державна політика щодо диференціації організації і змісту шкільної освіти в Україні в імперську добу (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Л. Березівська // Історико-педагогічний альманах. – 2011. - № 2. – С. 44-52.
3. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. - М.: Русское слово, 1996. – 5547 с.
4. Васильева Н. А. Естествознание в содержании гимназического образования в дореволюционной России (1804–1900 гг.) / Н. А. Васильева // Естествознание и гуманизм: сб. науч. тр. – Т. 2. – № 1. – Томск, 2005. – С. 138–139.
5. Веселов М. О. Учебные планы начальной и средней школы (Сравнительный анализ) / М. О. Веселов. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Наркомпрса РСФСР, 1939. – 80 с.
6. Днепров Э. Д. Российское образование в XIX – начале XX века. В 2 т. Политическая история российского образования. - М.: Мариос, 2011. - Т. 1. - 648 с.
7. Днепров Э. Д. Российское образование в XIX – начале XX века. - В 2 т. Становление и развитие системы российского образования (историко-статистический анализ). - М.: Мариос, 2011. - Т. 2. - 672 с.
8. Медынский Е. Н. История педагогики / Е. Н. Медынский. – М.: Учпедгиз, 1947. – 580 с.

9. Професійна освіта: словник: навч. посіб. / [уклад. С.У. Гончаренко та ін.; за ред. Н. Г. Ничкало]. – К.: Вища шк., 2000. – 380 с.
- 10.Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802-1902 / Сост. С. В. Рождественский. СПб.: М-во нар. прос., 1902 – 785 с.
- 11.Сент-Илер К. К. О преподавании естественноисторических наук в общеобразовательных школах // Педагогический сборник. – 1865. - № 4. – С. 310-335.
- 12.Сухомлинська О. Педагогічний дискурс ХІХ ст. - диференціація й інтеграція ідей [Текст] / О. Сухомлинська // Шлях освіти. - 2009. - № 4. – С. 36-41.
- 13.Черепанов С. А. Учебные планы общеобразовательной школы в дореволюционной России / С. А. Черепанов // Известия Академии педагогических наук РСФСР. 1951. – Вип. 33. – С. 151-216.
- 14.Шмид Е. История средних учебных заведений в России / Е. Шмид. – СПб.: Тип. В С. Балашева. – 1878. – 684 с.
- 15.Шульга І. К. Нариси з історії шкільного природознавства в Росії / І. К. Шульга. – К.: Рад. школа, 1955. – 290 с.

Коробченко А. А. Место естествознания в учебных планах общеобразовательной школы (1786-1917 гг.).

В статье анализируется структура учебных планов отечественной общеобразовательной школы (1786-1917 гг.) и определяется место в них естествознания. Доказывается, что учебные планы общеобразовательных школ обуславливались общекультурными, политическими и социально-экономическими факторами и подчинялись специальным законодательным актам о базовых основах системы образования в Российской империи.

Ключевые слова: учебный план, начальные школы, средние школы, естествознание, естественные дисциплины.

Korobchenko A. A. The role of natural science in the curriculum of the comprehensive school (1786 - 1917)

In the article the structure of curriculum in the domestic comprehensive school (1786-1917) is analysed and the role of natural science is stated. It is noted that the school was part of an education system of Russia and developed on the basis of the legislation of the Ministry of national education.

It is proved that the curriculum of the comprehensive school was conditioned by cultural, political, social and economical factors and was subordinated to special laws about base of educational system in Russia. Curricula promoted implementation of the content of natural disciplines. It is noted that during the investigated period natural science didn't take leading role in the domestic comprehensive school.

The main reason for it was the negative attitude of the Ministry of Education to the introduction of natural science in schools, the fear about its influence on pupils' minds. As a result there was the lack of professional teachers and good textbooks. The idea of the evolution, which gave the scientific explanation of the origin of the organic world, shook the religious doctrine about the constancy and immutability of the species.

Tzar's Ministry of education was afraid of breaking of the idea of evolution into the school course of natural history. Its teaching was conducted by not so experienced teachers, with few excursions, with lack of visual aids and experiments. In the elementary school natural science either wasn't taught at all or with many limits. In the secondary school the amount of periods for this subject also was insufficient.

Key words: curriculum, elementary school, secondary school, natural science, natural history.